

ban is nagyobb erőforrásnak bizonyultak, mint a teljesen felbomlott, erőteljesen kizáródó terepek.

A városi szegregátumok vizsgálatalakor a kifelé mutató kapcsolatok minősége és a kutatói jelenlétre adott reakciók voltak leginkább informatívak. Kérdés ugyanis, hogy az elutasítások hátterében a kutatói pozíció eredendő értelmetlensége áll, vagy bár a kutató szerepét el tudják képzelni az ott lakók, de a bizalmatlanság vagy a kiábrándultság miatt nehezen állnak szóba vele. Nem meglepő módon általában ott volt könnyebb kapcsolatokat kiépíteni, ahol a közösségek, szomszédságok jobban működtek – nagyjából függetlenül attól, hogy lakóiknak mennyi ismeretük volt a tudományos kutatás mibenlétéről. A falusias jellegű szomszédságokban akkor is szóba álltak az idegen kutatókkal, ha nem voltak teljesen tisztában a jövetelük céljával: erre utal az, hogy vendégként fogadtak minket.

Az elutasítások mögött meghúzódó érvek és érzelmek rekonstruálása, azaz a helyzetek és a szerepek átvilágítása rejtett tartalékai voltak a terepmunka értelmezésének. A terepi élmények rekonstruálása, a terepek nehezen megfogható „légkörének” különbségein túl arra is rámutatott, hogy a kollektív terepnaplóírások és a kutatást lezáró csoportos interjú valamiféle szakmai és érzelmi szupervíziót is jelentettek. A terepen pedig megteremtették azt a saját kulturális-szakmai teret, ahová a terepről vissza lehetett húzódní.¹⁵ A terepi élmények voltaképpen már az elmesélésük előtt hatottak ránk, de a megosztásuk aktívan alakította a terepről szőtt (meta)narratívánkat, anélkül hogy ez feltétlenül tudatosodott volna bennünk: „összeadódtak az élmények, (...) abból fejlődött napról napra a terep, ahogy elmeséltük egymásnak.”

¹⁵ Goffman (2013) éppen azt tanácsolja, hogy a hosszabb terepmunkára egyedül érkezzünk, mert így nem lesz a közelünkben olya kulturálisan otthonos háttér, ahová visszavonulhatunk, és ami visszavethet a terepre történő beilleszkedésünkben.

VÁRADI MONIKA MÁRIA

A TÚLÉLÉS ÉS A TÁRSADALMI BETAGOLÓDÁS KÖZÖTT: SZEGÉNYSÉG, KIREKESZTETTSÉG ÉS KAPCSOLATRENDSZEREK

Tanulmányomban azt a problémakört igyekszem körbejárni, hogy a kutatási terepeinken élő roma és nem roma szegény embereket, családokat milyen kapcsolatok, viszonyok fűzik egymáshoz és az őket körülvevő világhoz, hogy kapcsolataik jellege, sűrűsége, minősége mennyiben járul hozzá szegénységük újratemelődéhez, mélyüléséhez, illetve mennyiben és milyen módon segíti őket a szegénységből való kilábalásban. Az egyes családokra, közösségekre jellemző kapcsolatok mintázatai szoros és jószerivel kibogozhatatlan oksági összefüggést mutatnak a családok szerkezetével és nagyságával, a jellemző megélhetési, túlélési stratégiákkal, és ettől elválaszthatatlanul az egyes generációk mobilitási aspirációival és integrációs törekvéseivel. A szegénységben élők saját családon és közösségen belüli, valamint azokon túlmutató kapcsolatai egyúttal az országos és lokális gazdasági, társadalmi és politikai struktúrák és folyamatok lenyomataiként is értelmezhetők. Ezek a struktúrák és folyamatok messzemenően meghatározzák és szabályozzák azt, hogy a roma és nem roma szegények milyen kapcsolatokat építhetnek ki a társadalom nem szegény/nem roma tagjaival, csoportjaival, és a szegény családok életét, mobilitási és integrációs aspirációt és lehetőségeit közvetlenül vagy közvetve befolyásoló intézményekkel.

Fogalmi, szemléleti keretek

A szegénység sokarcú és összetett jelenség, nem szűkíthető le a jövedelmek, a pénz hiányára. A társadalmi kirekesztésről írott alapvető munkájában Amartya Sen a szegénységet a lehetőségektől való megfosztottságként értelmezi, s e megközelítés a hangsúlyt a társadalmi viszonyokból, társas kapcsolatokból való kirekesztettségre helyezi, ami önmagában is további kirekesztés és megfosztottság forrása lehet (Sen 2003–2004). A szegénység és kirekesztettség fogalmának tartalmi rokonsága mellett utóbbi használatának előnye, hogy nem csupán az anyagi forrásoktól való megfosztottságra, hanem egyéb forrásokból, intézményekből, jogokból, cselekvési lehetőségekből való kirekesztettségre, másként fogalmazva a társadalmi integráció vagy befogadás hiányára is utal (Ferge 2002, Szalai 2002). Alapvető konszenzus mutatkozik ugyanakkor abban, hogy a munkanélküliség a társadalmi kirekesztés kialakulásának és fennmaradásának alapvető oka, amely olyan nem jövedelmi típusú veszteségek forrása is, mint például a munkakészségek elvesztése, pszichikai ár-

talmak, rossz egészségi állapot, növekvő mortalitás, emberi kapcsolatok elvesztése (Sen 2003–2004). Más szavakkal: a társadalmi befogadás alapvető feltétele a munkaerőpiacon, a munka világában való jelenlét (lásd pl. Castel 1993, 1998, 2005, Ferge 2000, Ferge–Tausz–Darvas 2002, Spéder 2002, Szalai 2002).

Robert Castel (1993) szerint az emberek a munka, valamint családi, társas és társadalmi kapcsolataik mentén tagolódnak a társadalomba, e két tengely mentén elemzi a betago-
lódástól a kiilleszkedésig vezető folyamatot, s alkotja meg a társadalmi integráció-dezintegráció zónáinak tipológiáját. A „betagolódás” zónájában azok élnek, akik biztos, állandó munkával, s az ehhez kapcsolódó garanciákkal, valamint erős, mobilizálható kapcsolatokkal rendelkeznek. Általános tapasztalat, hogy a munkanélküliség, a bizonytalan foglalkoztatás növekedése miatt mind többen tartoznak a „sebezhetőség” zónájába, amelyet a munka világához kapcsoló kötelékek és a társas kapcsolatok elbizonytalanodása jellemez. A „kiilleszkedés” zónájában a munka nélküli lét, az anyagi források hiánya, elégtelensége szociális elszigetelődéssel, a társas, társadalmi kapcsolatok szövetének szétfoslásával jár együtt (Castel 1993). A casteli tipológia szerint az általunk megismert roma és nem roma szegény családok jellemzően a sebezhetőség és a kiilleszkedés zónáiban élnek, noha a teljes kiilleszkedettséggel, amelyet leginkább a hajléktalan lét példáz (Kozma 2003), ritkán találkozunk. A „segélyezés” zónája ugyanakkor, amelyet munka nélküli élet, ugyanakkor társadalmi betagolódás és ezzel együtt erős függőségi viszonyok jellemeznek, könnyen azonosítható a közfoglalkoztatást érintő helyi gyakorlatokban. Mindez egyben arra utal, hogy a casteli zónák ideáltípusoknak tekinthetők, amelyek a teljes társadalmi integrációtól vagy tagságtól a teljes kiilleszkedettséig vagy kirekesztettséig, megfosztottságig terjedő folyamat egy-egy állomását jelenítik meg. Az egyes emberek, családok helyzete még az egyes zónákon belül is különböző lehet az egyedi élettörténetek és a lokális kontextusok függvényében.

Azok a kapcsolatok, viszonyrendszerek, amelyeket az egyének kialakítanak, s amelyekbe beágyazódnak, társadalmi tőkeként működnek: „(...) az egyén által birtokolt társadalmi tőke nagysága egyrészt azon kapcsolatok hálójának kiterjedtségétől függ, amelyeket ténylegesen mozgósítani tud, másrészt azon (gazdasági, kulturális vagy szimbolikus) tőke nagyságától, amelyet azok birtokolnak, akikkel kapcsolatban áll” (Bourdieu 1998: 166). A szegénységben, kirekesztettségben élők mozgósítható kapcsolatainak egyfelől a mindennapi túlélés és a megélhetés múlik, másfelől e kapcsolatok nélkülözhetetlenek az egyéni, családi mobilitás esélyeit tekintve. Kutatási tapasztalatok arra hívták fel a figyelmet, hogy a minél szegényebb és marginalizáltabb, minél kevésbé asszimilálódott egy roma csoport, annál inkább jellemző, hogy csak a családi, rokonsági kapcsolatokra támaszkodva képes a túlélésre (Fleck–Orsós–Virág 2000, Havas 1982). Azokban a gettófalvakban, ahonnan nem csupán a nem romák, de a mobilizálható anyagi, társadalmi tőkével rendelkező, felfelé törekvő, asszimilálódni, integrálódni akaró romák is elköltöztek, a helyben maradt családok csak az eleven és erős rokoni, közösségi, kölcsönösségen alapuló kapcsolatrendszerre támaszkodva tudják túlélni a szegénységet (Durst 2002, Ladányi–Szelényi 2004). Ez a Granovetter nyomán erős kötésnek nevezett kapcsolati háló támaszt és védelmet nyújt, egyúttal azonban vissza is tart, korlátozza a közösség egyes tagjainak esetleges kitérés kísérleteit (Granovetter 1973). Az erős kötések, miközben a túléléshez nélkülözhetetlenek,

fenntarthatják a szegénységet, a szegénység csapdájába zárhatják az érintett családokat. A szegénységben élő egyének, családok számára akkor van esély a helyzetükből való kiemelkedésre, bármilyen pozitív változtatásra, ha az erős kötések mellett a saját közösségükön kívülre irányuló gyenge kötések, kapcsolataik is vannak, legyenek azok bármilyen féloldalasak, egyenlőtlenek (Messing 2006).

Az erős és gyenge kötések granovetteri megkülönböztetésének továbbgondolását jelenti Putman (2000) és mások (Narayan 1999, Woolcock 2001, hivatkozva Messing–Molnár 2011a) tipológiája. Az összetartó („bonding”) kapcsolatok – amelyek az erős kötéseknek feleltethetők meg – bizalmon, kölcsönösségen, szolidaritáson alapulnak, társadalmi szempontból homogénnek és viszonylag zártnak tekinthetők. A gyenge típusú, hídszerű kötések részben összekötő („bridging”), részben összekapcsoló („linking”) jellegűek; míg előbbiek barátokhoz, munkatársakhoz, ismerősökhöz, addig utóbbiak különböző szervezetekhez, intézményekhez, a hatalomhoz, illetve ezek képviselőihez kötnek bennünket. A „bridging” és „linking” típusú kapcsolatok a mobilitást, a társadalmi befogadást segítik elő (lásd Messing–Molnár 2011a).

Tanulmányom tárgya a szegénységben élő roma és nem roma családok megkötő és hídszerű kapcsolatainak bemutatása, ám eközben sem feledkezünk meg a munkáról, mint a társadalmi betagozódás másik alapvető eszközéről. Az általunk megismert családok életében az elszegényedéshez, a szegénység mélyüléséhez, a mélyszegénységbe süllyedéshez a munka világához fűződő kapcsolatok megszakadása, gyengülése vezetett. A kilencvenes években bekövetkezett drámai változások akkor is töréspontot jelentettek, ha a családok felnőtt tagjai a szocializmus időszakában a legalacsonyabb presztízsű, legrosszabban fizetett munkákat végezték, és szegénységben éltek, hiszen ha a legalsóbb fokon is, de betagolódtak a társadalmilag elismert munka rendszerébe. A méltó, kiszámítható megélhetést biztosító munka hiánya, szűkössége, korlátozott elérhetősége és az ebből fakadó pénzhiány a családok szegénységének, sebezhetőségének, kiilleszkedtségének alapvető forrása.

A megtartó család és a szegénység fokozatai

Interjúalanyaink túlnyomó többsége úgy nyilatkozott, hogy csak a családjára számít, tőlük remélhet segítséget, biztonságot. A családi kapcsolatok védelmet jelentenek: érzelmi, anyagi és természetbeni támogatást (lásd pl. Messing–Molnár 2011a, Kotics 2013). A családi kapcsolatok erőssége, tartalma, jellege azonban változékony. Korábbi, különböző roma közösségekben végzett kutatások felhívták a figyelmet arra, hogy azok a családok, akik anyagilag kiemelkedtek szegény környezetükből, igyekeznek lazítani a reciprocitáson alapuló, megkötő és a mobilitást gátló családi, rokonsági kapcsolataikon (Fleck–Orsós–Virág 2000), illetve hogy aktuális gazdasági, anyagi érdekek – például a napszámlehetőséghez való hozzáférés – újradefiniálhatják a rokoni kapcsolatokat, átrajzolhatják a rokonsághoz tartozók körét (Virág 2008). Kutatásunk során a szűkebb és tágabb családon belüli támogató, megtartó, megkötő kapcsolatok sokszínűségét tapasztaltuk, tartalmukat, intenzitásukat és irányukat tekintve egyaránt. A családok és a tagjaikat összefűző kapcsolatok nagyon

különbözőek lehetnek a család nagysága, generációs összetétele, a családon belüli jövedelmek megoszlása, a család tagjait sújtó szegénység jellege, mélysége szerint. A családi, rokon kapcsolatok hálózata megköthet, megakadályozhatja szegény közösségből való kimoszulást, de segítheti is a megélhetést és a mobilitást. Kormoson és Szőlőkalján például a romák külföldi munkavállalása jellemzően a családi, rokon kapcsolatok mentén szerveződik; a már kint élők segítenek a migrációs döntés meghozatalában éppen úgy, mint a migrációval járó anyagi és érzelmi költségek mérséklésében. Ahogy arra is találtunk példát, hogy a nagycsaládon belül a jobb helyzetben lévők munka- és megélhetési lehetőségek biztosításával segítik a szegényebb rokon családokat. Számolnunk kell azonban olyan tényezőkkel, élethelyzetekkel is, amelyek még sebezhetőbbé teszik a szegény, lecsúszással, kirekesztődéssel fenyegetett családokat.

Szegénység és reprodukciós stratégiák – integrációs törekvések és lehetőségek

Kutatási tapasztalataink megerősítik a gyermekek száma, valamint a szegénység etnikus jellege, mélysége és térbeli koncentrációja között fennálló összefüggést (lásd pl. Kovács 2013, Virág 2006); az öt vagy annál több gyermeket nevelő interjúpartnereink élnek a legnagyobb szegénységben, s a több gyermek vállalása elsősorban – de nem kizárólag – a szegregált telepeken élő roma családokat jellemzi. A generációk óta pusztákon élő nem roma családokban a sok gyermek vállalása a cselédmúltban gyökerező, máig érvényes reprodukciós minta. Kisvárosi terepeinken azonban az általunk megismert, középkorú és fiatal generációkhoz tartozó nem roma családokban néhány szabályt erősítő kivételtől eltekintve, legfeljebb három-négy gyermeket neveltek, a családalapítás előtt a nők is dolgoztak, vagy tanultak, szakmát szereztek, és az első gyermek születésére az anyák húszéves kora körül, vagy azután került sor. A korai gyermekvállalás ezzel szemben a roma közösségekben, családokban fordul elő gyakrabban.

A nádasi oláh cigány közösségben a korai családalapítás élő hagyomány, de ha a lány-szöktetés és az első gyermek születésekor az édesanya esetleg kiskorú is, a családok egyikét, legfeljebb három gyermek felnevelésére vállalkoznak (lásd Váradi roma nőkről szóló tanulmányát e kötetben), és a gyerekek taníttatása, szakmához juttatása az oláh cigány családokban magától értetődő szülői aspiráció, preferencia. A szőlőkaljai Városárok utcában élő, ma ötvenes éveikben járó beás cigányasszonyok ugyan jellemzően nem fejezték be az általános iskolát, szakmát sem szereztek, és korán születték első gyermeküket, de három-négy gyermeket neveltek fel, és igyekeztek taníttatni, szakmához juttatni őket. Ez a stratégia – a korai gyermekvállalás kivételével – a következő generáció számára is mintát adott. Azt tapasztaltuk tehát, hogy a korai gyermekvállalás nem magától értetődően vezet magas gyermekszámhoz, és nem minden esetben függ össze a mélyszegénységgel.

A szóban forgó roma családok demográfiai magatartásának hátterében a többségi társadalomba való betagozódás, az integráció különböző mintázatai állnak. Nádason az oláh cigány közösség szegény tagjai is évtizedek óta nem roma szomszédságban élnek, a többségi társadalom tagjaival kialakított kapcsolatok, a hangsúlyozottan konfliktusmentes viszony az oláh cigány közösség többség általi elfogadottságának egyik jele és

egyben oka. Az oláh cigányokat a többségi társadalom tagjaihoz fűző („bridging” típusú) kapcsolatok sokrétűek és gazdagok; nemcsak a közvetlen szomszédságnak köszönhető, hanem az oláh cigány közösség hagyományos kereskedelmi, üzleti, vállalkozói tevékenységének is, amely bekapcsolja a romákat a helyi gazdaság és munkaerőpiac vérkeringésébe. Szőlőkalján pedig a Városárok utcába a közeli cigányfaluból beköltözött mégoly képzetlen romák is éveken át ugyanazokban a helyi üzemekben dolgoztak, mint a nem romák. Más kutatási eredményekkel (Durst 2010) összhangban tehát azt mondhatjuk, hogy a szegény roma családok reprodukciós stratégiáit messzemenően meghatározzák a saját családon, közösségen kívülre mutató, hídszerű, a többségi társadalommal a munkahelyeken, lokális szomszédságokban kialakított kapcsolatok.¹ Azt is tapasztaltuk, hogy a vegyes házasság az asszimiláció, a betagozódás vágyának, a társadalmi mobilitás igényének jele, amely egyúttal a reprodukciós stratégiákat is alakítja (Durst 2010, Kovai 2015²).

A kormosi Béketelepen élő középkorú asszony tizenhét éves korában ismerte meg „magyar” párját, mindketten egy kereskedelmi vállalatnál dolgoztak, ő árukimérőként, leendő férje sofőrként. Négy gyermeket neveltek föl, az első az asszony húszéves korában született.

„Úgy örültek anyuék, hogy az borzasztó, mert a többi testvéreim mind olyan korán mentek férjhez, és már azt mondták, vénlány maradok. Mondom, nem baj, anyu, én akkor sem akarok cigányhoz menni! (...) Hát én ugye olyan közösségben voltam [a munkahelyen], hogy mind magyarok voltak, vagy három cigány lány volt (...) a brigádban. S ugye, akkor ugye, láttam azt, hogy milyen szépen élnek, hogy megbeszélnek dolgokat. Én ugyanezt akartam, és hála a Jóistennek, valahol meg is van.” (K_családi1)

A rónakeresztési cigánytelepen ismerkedtünk meg egy húszas éveiben járó fiatal párral, a férfi félig roma, a felesége nem roma. Ők roma környezetben élnek, a szomszédságban laknak a férfi rokonai, akikkel napi, intenzív kapcsolatokat ápolnak. Ambícióik, aspirációik azonban kiríznak a környezetükből. Részben az különbözteti meg őket a roma szomszédságtól, hogy lakás- és életkörülményeiket folyamatosan javítják, a férj rendkívüli üzleti ügyességének köszönhetően szép, modern bútorokkal, fogyasztási eszközökkel tudják felszerelni nemrég megvásárolt kis házukat. Az is elüt a szomszédságtól, hogy két kisgyermeket nevelnek, és nem is terveznek többet (R_családi15). E család relatív sikerességének,

¹ Egy észak-magyarországi romungro közösség szegénységből kiemelkedett, a többség által asszimilálódottként tekintett roma családokban élő nők és férfiak nem romákkal azonos munkahelyen dolgoztak. „A közös munkahely – mint szocializációs tér, mint a társadalmi ranglétra magasabb fokán álló rétegekhez hidat teremtő „gyenge kötések” (...) heterogén kapcsolatháló kialakításának, a többségi társadalom normái beszűrődésének – színtere – demográfiai magatartásukat is befolyásolta” (Durst 2010: 184).

² Egy gömbaljai roma család legidősebb lányának egy nem roma fiatalemberrel kötött házassága kapcsán Kovai arról ír, hogy a „magyar” férfival kötött házasság egy generációk óta érlelődő azonosulási vágy kvázi beteljesülése, amely az elérhetetlen „magyar” pozíciót hozza elérhető közelségbe (Kovai 2015).

boldogulásának kulcsa, hogy a megtartó, támogató („bonding”) családi, valamint a férfi szerteágazó üzleti tevékenysége révén a többségi társadalom tagjaihoz fűződő összekötő („bridging”) kapcsolatokat egyaránt mozgósítani tudják. A tapasztalatok szerint a megköthető és kifelé mutató kapcsolatok egyensúlya a sikeresség, a boldogulás feltétele (Messing–Molnár 2011a), még ha, mint ebben az esetben, a hídszerű kapcsolatok az informális gazdaság terepén alakultak ki és mobilizálhatók.

A beszélgetés során a szülők hangsúlyozták: azért sem terveznek kettőnél több gyermeket, mert mindent meg akarnak adni nekik. Erről a törekvésről és indoklásról két, Nadas cigánytelepén élő fiatal romungro cigány nővel beszélgetve is hallhattunk. Ők egy-egy gyermeket nevelnek, s ezzel kétségkívül ritka kivételnek számítanak a szegregált roma környezetben.

Egyiküket mutatjuk be, aki harminckét éves, párjával és hatéves kislányukkal él. A fiatal nő befejezte az általános iskolát, szülei „mindent megadtak, amit tudtak” hat gyermeküknek, de a továbbtanulásukat nem tudták finanszírozni. Testvéreivel együtt, már tizenéves korától járt napszámba, négy évet egy távoli nyugat-dunántúli városban is dolgoztak, a keresetükkel szüleiket és gyermekét egyedül nevelő testvérüket támogatták. Párjával huszonkét éves korában ismerkedett meg. Szeretne leérettségizni, esti tagozaton el is végzett két évet, de félbehagyta tanulmányait, inkább dolgozni ment. Párjával ebben a szegénységben nem terveznek több gyermeket (N_családi27).

Azon roma családok többségében, amelyek reprodukciós stratégiái hasonlítanak a nem romákéhoz, az általunk megkérdezett fiatalok szüleit erős szálak kötötték, illetve kötik jelenleg is a formális vagy informális munkaerőpiac világához, és a többségi társadalom felé is kiépültek különféle erősségű kapcsolataik. A fiatalok biztos és szeretettelgi támogató légkörben töltött gyermekora emlékeznek, amelyben a gyerekek továbbtanulása is megfogalmazódott igényként, ám azt a szegénység, a pénzhiány nem tette lehetővé, a fiatalok korán munkába álltak. A szegregált cigánytelepeken is élnek tehát, ha nem is nagy számban, olyan családok, amelyek tagjai nagy erőfeszítéseket tesznek a szegénységből való kitörésre, vagy legalább a további lecsúszás megakadályozására, s ennek egyik eszköze a gyermekvállalás szabályozása. Az érintett családok a maguk helyzetét a szegregált környezetükben élőkhez képest „átlagosnak” tekintik, hangsúlyozzák, hogy nem tartoznak a legszegényebbek közé, akiktől nem egy esetben el is kívánnak határolódni.

A vizsgált szegregált cigánytelepeken élő roma családok meghatározó többségében azonban a korai gyermekvállalás, a magas gyerekszám nem csupán a mélyszegénység jele, de egyben fenntartó pillére is. Ez a reprodukciós stratégia, valamint a szegregált környezet, a rendkívül rossz lakáskörülmények, az újratermelődő alacsony iskolázottsági szint, az elsődleges munkaerőpiactól való tartós távollét egymással összefüggően, egymást erősítve tartják a családokat a kirekesztettség, mélyszegénység csapdájában.

Rónakeresztesen az egyik mélyszegénységben élő, szerteágazó rokonsággal bíró családban az ötvenkét éves, nemrég megözvegyült apa nem helybeli, második felesége származott a városból. A férfi a rendszerváltás idejéig folyamatosan dolgozott, 1991 óta munkanélküli, a munkaügyi kirendeltség támogatásával négy szakmát is szerzett – semmire nem megy vele, legálisan csak közmunkásként tud dolgozni. A család szűkös bevételeit vasazással, lomok gyűjtésével egészíti ki, míg él és egészséges volt a felesége, napszám-

ba is eljártak. Az első házasságából egy gyermeke született, aki nevelőintézetbe került, s ő az egyetlen, aki a családban szakmát szerzett. A második házasságból származó hét gyerek közül egy sem fejezte be az általános iskolát, a nagyobbak korán családot alapítottak, párjaik is iskolázatlanok, segélyből, alkalmi munkákból, olykor közmunkából élnek. A középkorú férfi jelenleg két legkisebb gyermekét neveli, s velük él egyik lánya is a párjával és a két unokával. A most iskoláskorú gyerekek közül a tizenhárom éves lány magántanuló, a hétéves kisfiút pedig nemrég vegyes osztályból szegregált roma osztályba tették át. Ő még szeret iskolába járni, mondta az apja, meglátják, a lelkesedés meddig tart – a többi gyerek kamaszkorában kimaradt (R_családi3). A férfi egyik lánya huszonnégy éves, öt osztályt végzett el tizenéves koráig; azért nem járt iskolába, mert neki kellett a kisebb testvéreket ellátnia, amíg szülei napszámba jártak. Tizenöt évesen ismerte meg a párját – napszamos munkán –, tizenhat éves volt, amikor első gyermekük megszületett, négy gyermeket nevelnek. A fiatalasszony vágya, hogy a gyermekei legalább az általános iskolát befejezzék (R_családi20).

Egy mélyszegénységben élő nádasi nagycsaládban az ötvenkilenc éves asszony csak egy osztályt végzett, szülei kivették az iskolából, hatvankét éves férje sem fejezte be az általános iskolát, öt osztályos van. Amíg tehették, mindketten dolgoztak, Budapesten, napszámban, de a férfi súlyos beteg lett. Tíz gyermekük született, a szülőkkel egy házban jelenleg hárman élnek a párjaikkal és az unokákkal. A többi gyerek is a közelben, a telepen lakik. Egyik fiúk a kutatás idején börtönben volt, az ő hét gyermekét nevelőszülőkhöz helyezték, a nagymama nagyon szeretné visszakapni az unokáit. A tíz gyerek közül egy sem végezte el az általános iskolát, mindannyian szegregált roma, ún. kiegészítő osztályba jártak, „nem szerettek iskolába járni, már tizenévesen fiúztak”, hamar családot alapítottak. „Nem baj, ha nem tanultak, családjuk van, így is jó” – mondta az asszony a gyermekeiről. Már öt dédunokája is van, az unokák is kamaszkorukban születték első gyermekeiket. A nagycsaládban senkinek nincs bejelentett munkaviszonya, a férfiak néha eljárnak napszámba. (N_családi1)

Az általunk megismert, mélyszegénységben élő telepi roma családokban az egymást követő generációk számára az iskola nem jelentette s nem jelenti ma sem a szegénységből való kitörés reális alternatíváját, a továbbtanulás legfeljebb halvány, bizonytalan vágyképként jelenik meg, a szülők nem is fogalmazzák meg a gyerekekkel szemben támasztott alapvető követelményként. A felnövekvő generációk számára az iskola kudarcok terepe, frusztráció forrása, amely nem nyújt teret és lehetőséget kapcsolatok kialakítására a többségi társadalom felé, nem kínál belátható és vágyott mobilitási mintákat. A szegénységből való kitörés esélye nélkül a korai családalapítás és gyermekvállalás a felnövekvő generációk szemében nemcsak magától értetődő minta, de egyúttal a túlélés³ egyetlen természetes lehetőségeként kínálkozik. Igen hasonlít ez egy fekete gettóban végzett kutatás tapasztalatához, amely szerint az erős megköthető kapcsolatokkal jellemezhető, a külvilághoz alig kapcsolódó, izolált közegben a tinédzser lányok terhessége nem meggondolatlanság vagy

³ A túlélés azt jelenti, hogy a gyerekek is „arra szocializálódnak, hogy miképp lehet túlélni úgy, hogy hiányoznak mindazok a források és feltételek, melyek a beilleszkedett életformát lehetővé teszik” (Kozma 2003: 20).

túlzottan szabados szexualitás következménye, hanem egy olyan tudatosan választott eszköz, amely lehetővé teszi a felnőtt státusz elérését és a függetlenedést (Fernandez-Kelly 1995, hivatkozva Portes 1998: 14). A mélyszegénységben élő családok történeteiben a gyerekek mindenképp felett álló értéként jelennek meg, nem csupán a legerősebb kötelék, amely a családokat összetartja, de az önbecsülés és identitás alapvető, gyakran egyetlen forrása is (Durst 2010).

A sebezhetőség és kiilleszkedtség zónájában: családi kapcsolatok, szegénységi kockázatok

A stabil párok kapcsolatok a nukleáris család biztonságos alapját jelentik – a megromlott, szétesett kapcsolatok okozta sérüléseket a felnőttek, elsősorban a nők és a gyerekek egyaránt megszenvedik. Irgáncpuszta szegény, zárt, csonka társadalmában tudomásul veszik és természetesnek tekintik a férfiak alkoholizálását és agresszivitását, amelyet a nőknek a helyi normák szerint el kell tűrniük (lásd Virág irgácsi tanulmányát e kötetben). A vizsgált lokalitások egészét sehol nem jellemzi a családok ilyen mélységű sérülése, a nők ilyen súlyos kiszolgáltatottsága, de mindenütt találoztunk olyan asszonyokkal, akik hosszú évekig szenvedtek férjeik alkoholizmusától, hűtlenségétől, néha drogfogyasztásától, mindenekelőtt azonban agresszivitásától. Vannak, akik túrtek férjük haláláig, mások kiléptek e kapcsolatokból, de általában évekig tartott, amíg végleg elhagyták agresszív partnereiket, mert nem volt hová menniük; hazaköltöztek a szüleikhez, aztán újból visszatértek, volt, aki családok átmeneti otthonában is megfordult a gyermekeivel.

Azok számára, akik újra párokban élnek, a legnagyobb érték, ha a férfi nem iszik, nem bántja őket, s előző házasságukból származó gyermekeiket is sajátjaiként szereti. Találoztunk olyan nőkkel is, akik elégedetten meséltek arról, hogy az új kapcsolatban megtalálták a támogató szeretetet, a biztonságot. Vannak azonban olyan asszonyok, akik évekig vagy tartósan egyedül nevelték gyermekeiket, s tudjuk, hogy a csonka család, főként ha a családfő nő, önmagában is szegénységi kockázat (Havasi 2002, Spéder 2002). A gyermeküket egyedül nevelő nők helyzete természetesen igen különböző lehet.

Rónakeresztes cigánytelepének szélső utcájában ismertük meg azt a családot, ahol három elvált asszony, a hatvanhárom éves nyugdíjas nagymama, harminchét és huszonkilenc éves lánya élt egy háztartásban, a két fiatalasszony gyermekeivel. Mindhárom asszony maga döntött úgy, hogy elhagyja a párját. A nagymama akkor tudott négy lányával elköltözni a munkanélkülisége után alkoholistává vált férjétől, amikor egy tehetősebb rokon segítségével saját kis házhoz jutott. A négygyermekes idősebb lány tizenhét évig élt második párjával, aki terrorizálta, félelemben tartotta őt, de csak azután tudta magát rászánni a végleges szakításra, miután megtért, és a Hit Gyülekezetének tagja lett. Húga egy helyből elszármazott, Budapesten élő és dolgozó férfihez ment hozzá, jómódban, de magányosan élt a fővárosban, úgy érezte, hogy nem kap elég szeretetet, ezért szó nélkül fogta magát és hazaköltözött. Ő egy kislányt nevel, s a kutatás időpontjában bejelentett munkahelye volt, igaz, nemrég vették föl, éppen három hónapos próbaidejét töltötte. Mindkét fiatalasszony szeretne a szülői házból elköltözni, de nemigen van esélyük rá, hogy gyermeküket egyedül nevelő anyaként változtassanak a helyzetükön; pénzük nincs arra, hogy lakást vegyenek,

az önkormányzati szociális bérlakások bérleti feltételeit nem tudják teljesíteni. A mégoly kényszerű együttélés azonban előnyökkel is jár, hiszen a családban összeadódnak a különböző jövedelmek, a több generáció együttélése, a családot összekötő szoros kapcsolat anyagi és érzelmi védelmet, biztonságot nyújt a társ nélkül maradt anyák és a gyerekek számára. Fontos rögzítenünk, hogy ebben a családban a tanulás, iskolai előmenetel érték: a négy felnőtt lány közül három középiskolát végzett, illetve szakmát szerzett, az együtt élő háromgenerációs családban a gyerekek a város jobb iskoláiba járnak (R_családi16).

Mindenfajta érzelmi és anyagi biztonságot nélkülöz ezel szemben az a kormosi Béketelepen élő roma asszony, aki alkoholista, agresszív férjétől való válása után albérletről albérletbe vándorolt, és csak a fővárosban, jobb körülmények között élő testvérei anyagi támogatásának köszönhetően tudta kifizetni a lakbért, s így menekült meg attól, hogy a gyermekeit a gyámhatóság elvegye tőle. A testvérei adták össze a pénzt arra is, hogy licitálni tudjon egy telepi lakásra, amelynek a rezsijét azonban a segélyből, alkalmi munkákból fizetni nem tudja (K_családi16). Az elvált, jelenleg két kisebb gyereket, egy fogyatékos fiút és egy középiskolás lányt nevelő asszony távol lévő testvérei támogatására számíthat – nemcsak pénzt, de ruhákat is kap tőlük. Barátnője, aki lebénult férjét ápolja, az ugyancsak a Béketelepen élő, de munkahellyel, rendszeres fizetéssel rendelkező gyerekeire támaszkodik, tőlük kér kölcsön és kap rendszeresen ételt, különben éhezne. A gyerekei családjában azonban mindennaposak a viták az ő támogatása miatt (K_családi1). Mindketten szégyellik a szegénységüket a testvéreik, a gyerekeik előtt, szégyellik, hogy rájuk vannak szorulva. Van a szegénységnek olyan mélysége, amikor ugyan léteznek támogató családi kapcsolatok, de éppen csak arra elegendőek, hogy (legalább ideiglenesen) megóvjanak a teljes ellehetetlenüléstől, a végső kiilleszkedéstől. Mindkét asszony rendkívül nagy összegű, több százézes rezsihátralékot halmozott fel, attól rettegnek, hogy bármikor az utcára kerülhetnek. Ezen felül mindkét asszony fogyatékkal élő, illetve súlyosan beteg családtagot ápol, maguk is nagyon betegek, és igen gyakran nem telik a szükséges orvosságra. A betegség maga is fenntartja, mélyíti a szegénységet, rendkívül megterheli az amúgy is forráshiányos háztartásokat, bevételkieséshez vezethet és gyengítheti a családi támogató és a hídszerű kapcsolatokat egyaránt.

A kisvárosok szegregált telepein nagyon kevés idős roma emberrel lehet találkozni. Gyakran hiányoznak a személyes emlékek a korán elhunyt nagyszülőkről, és a családtörténetekben visszatérően hallottunk a nélkülözéstől, sok küszködéstől megbetegedett anyákról, nagyanyákról, a kemény fizikai munkába belerokkant férfiakról. A mai negyvenes, ötvenes, esetleg – nagy ritkán – ennél idősebb generáció tagjai jellemzően betegek; a leggyakoribbak a szív- és érrendszeri panaszok, idegi problémák, Nádason sokan küszködnek asztmával, s ahogy az asztma, úgy néhány családban a rákbetegségekre való hajlam generációkon keresztül öröklődik. Ebben a generációban a nyugdíj típusú bevételek nagyobb részét orvosságokra, a krónikus betegek kezelésére kell költeni. Nádason meglepően sok olyan roma családot ismertünk meg, amelyek súlyosan beteg vagy fogyatékos gyermeket neveltek vagy nevelnek, ők egy kivétellel a telepen élnek.

A kivételt egy, a városban élő oláh cigány család jelenti, amelyik négyéves korában veszítette el legkisebb gyermekét, aki testi-szellemi fogyatékossgal született, rövid kis életében állandó felügyeletre szorult, lélegeztetőgépen élt (N_családi14). Az egyik érintett te-

lepi háztartásban három generáció él együtt, az idősebb, negyvenes évei elején járó szülők négy gyermeke közül az egyik fiú süketnéma és fél szemére vak. A velük élő két unoka közül az egyik agybénulással született, oxigénpalackra van kötve, gyomorszájából keresztül táplálják. Az orvosok a gyermek halálát jósolták, „Isten tartja életben”, mondta a nagyanya (N_családi28). Másutt „csak” fogyatékos, asztmás, immunbeteg és „idegbeteg”, nyugtatókon élő, vagy intézetben elhelyezett gyerekekről hallottunk. Noha az érintett családok a súlyosan beteg gyermekek után ápolási díjat is kapnak, illetve részesülnek közgyógyellátási igazolványban, e támogatások a rendkívül alacsony összegű családi bevételek mellett nem elegendőek a kiadások fedezésére. Pénz hiányában az intézetben lévő fiút a szülei nem tudják rendszeresen látogatni, a súlyosan fogyatékos kislányt egy másik városba kéne hordani speciális iskolába, de inkább magántanuló lett. A beteg gyerekeket rendszeresen kell hordani kontrollra a megyeszékhelyre, de hónap végén erre már nem telik.

A szegények között is a legszegényebbek, legelesettebbek azok a nők és férfiak, akiknek a családi, rokonsági megkötő, támogató kapcsolataik is nagyon gyengék, vagy éppen hiányoznak (Messing 2006, Messing–Molnár 2011a). Bár párkapcsolatban élnek, mégis rendkívül nagy teher hárul azokra az asszonyokra, akiknek párjai börtönbüntetésüket töltik, őket az elnyomorodás fenyegeti. A nádasi cigánytelepen él a huszonöt éves, három kisgyermeket nevelő roma fiatalasszony, aki azon kevesek közé tartozik a telepen, akik elvégezték a nyolc osztályt, a tanára beadta a jelentkezési lapot a középiskolába, csecsemőgondozónak tanult volna, de megismerte a férjét, s hozzá költözött, annak ellenére, hogy szülei nem nézték jó szemmel a kapcsolatukat. A férfi apja ugyanis gyakran ült börtönben. A fiatalasszony és a párja tizenegy éve élnek együtt, a férfi befejezte az általános iskolát, de munkahelye nem volt, közmunkásként dolgozott és eljárt napszámba. A fiatalasszony csak a gyerekek után járó támogatásból él, munkahelye sosem volt, korábban eljárt napszámba, de míg férje a börtönben van, nem tudja kire hagyni a gyerekeit, ezért ettől a bevételtől is elesett. Hallgatnia kellett volna a szüleire, mondta a beszélgetés során, de a férje nem bántja őt, és itt vannak a gyerekek, ezért nem bánja, hogy így alakult az élete. A férje már nem először ül börtönben. Ebben a családban megismétlődik az előző generációban is meglévő kriminalitás, mint a mélyszegénység kihívásaira adott válasz.⁴ A fiatalasszony egyik testvére lakik a szomszédban, hasonló szegénységben, hozzá mindennap átjár, csak az ő érzelmi támogatására támaszkodhat.

A legmélyebb kapcsolati szegénységgel az irgácpusztai alkoholista férfiak között találkoztunk, ők azok, akik soha nem alapítottak családot vagy pusztító szenvedélybetegségük miatt feleségük elhagyta őket. A családi kapcsolatok elvesztése, hiánya a nyomorúságuk, leépülésük jele és következménye, amely együtt jár a munka világából való kiilleszkedéssel, a családon túlmutató kapcsolatok elvesztésével is; aki dolgozott is, mára elbocsátották. A városban létrehoztak ugyan számukra egy segítő szolgáltatást, ám azt kevesen veszik

⁴ Nem ez a férfi az egyetlen a telepen, aki többször visszakerül a börtönbe. Az ördögi körből lehetetlen kitörni. A telepi családokat jól ismerő szociális szakember úgy érzi, a férfiak néha szándékosan követnek el jelentéktelen bűncselekményeket, hogy visszakerüljenek a börtönbe. Szabadulásuk után ugyanis hiába keresnek, büntetett előéletük miatt sehol nem találnak munkát, és elviselhetetlen teher, feszültség számukra, hogy nem tudnak megfelelni családfenntartói szerepüknek. Nekik megkönnyebbülés a börtön, vélte a szakember.

igénybe. A pusztai alkoholista férfiak között valamelyest jobb helyzetben vannak azok, akik idős édesanyjukkal élnek, hisz legalább van, aki figyel rájuk. Mások abban bízhatnak, hogy szomszéd észreveszi, s lesz, aki rájuk törí az ajtót, ha napok óta nem jönnek ki a házukból (lásd Virág irgácsi tanulmányát a kötetben).

A befogadás és kirekesztés terei

Megélhetési lehetőségek és hídszerű kapcsolatok

A szegény roma és nem roma családok megélhetési, boldogulási lehetőségeit alapvetően meghatározza az őket a társadalom nem (annyira) szegény és nem roma szegmenseihez kötő, hídszerű viszonyrendszerek sűrűsége, vagy éppen ritkassága, ugyanakkor a szegénység foka, mélysége maga is befolyással van arra, hogy a családok milyen kapcsolatokhoz férnek hozzá, s azokat mire tudják használni (Messing 2006, Messing–Molnár 2011a). Magától értetődik, hogy a munkalehetőségekhez való hozzáférés esélyeit a helyi, térségi gazdaság foglalkoztatási kapacitásai, az elérhető munkahelyek száma, az elvégezhető munka jellege, minősége határozza meg. Minél kevesebb a munkahely, akár az elsődleges munkaerőpiacon, akár az önkormányzatok által szervezett, támogatott közfoglalkoztatásban, annál élesebb a verseny a szegények egyes csoportjai között. A munkalehetőségekhez való hozzáférés, a boldogulás esélyei ugyanakkor az egyes szegény családok, csoportok társadalmi integráltságának, betagozódásának mértékén is múlnak. Minél kevésbé szegregált környezetben élnek a szegény családok, annál nagyobb valószínűséggel találnak munkahelyet, illetve jutnak jobban fizetett munkához. Ezzel szemben a szegregátumokban, cigánytelepeken élők számára a munkahelyek elérhetősége rendkívül korlátozott, ők jellemzően csak a rosszabbul fizetett, informális munkalehetőséghez férnek hozzá (Kovács 2013b).

Szegény családok és az elsődleges munkaerőpiac

Terepeink közül a szőlőkaljai Városárok utcában megismert családok körében mondható a legmagasabbnak azon háztartások aránya, ahol az aktív korú családtagok legalább egyikének van bejelentett munkahelye és rendszeres munkajövedelme. Ez elsősorban a helyi és a környező települések turisztikai, idegenforgalmi foglalkoztatási kapacitásainak köszönhető, de fontos szerepet játszik az utcát jellemző rendkívüli mobilitási hajlandóság, hiszen alig jártunk olyan családban, amelynek egy, néha több tagja ne dolgozna külföldön. Az interjúk során rendre arról hallottunk, hogy egy-egy munkahelyre úgy jutott be a családtag, hogy városi ismerős, barát informálta őt a lehetőségről. A munkatörténetek az utcalakók hídszerű kapcsolatairól és a városi viszonyrendszerekbe való beágyazottságáról tanúskodnak, az etnikus szomszédság lokális mintázatának köszönhetően a roma családokban is. Azon roma családok, illetve generációk számára, amelyek az elsődleges munkaerőpiacon nem, vagy csak életük egy korábbi, rövidebb szakaszában tudtak belépni – amint erről később még szó lesz –, a napszámos munka kínál minden évben hónapokon át tartó munka- és bevételi lehetőséget (lásd Németh szőlőkaljai tanulmányát e kötetben.)

Irgács azzal tűnik ki terepeink közül, hogy itt az egyházak által fenntartott szociális intézményrendszer az elmúlt években a város legnagyobb munkáltatójává, s egyben a szegénységben élő vagy lecsúszással fenyegetett nők foglalkoztatásának terepévé vált, munkát, jövedelmet és szociális védőhálót kínál számukra, megóvva őket az ellehetetlenüléstől. E munkahelyekre az asszonyok, képzettségüktől és előzetes szakmai tapasztalataiktól függetlenül, az egyházi vagy intézményvezetőkkel ápoltságuk segítségével tudnak bekerülni (Virág 2014 és Virág Irgácsi tanulmánya e kötetben).

Más terepeinken azt tapasztaltuk, hogy a szegény nem roma családok nagyobb eséllyel jutnak bejelentett álláshoz, mint a romák, különösen a cigánytelepen, szegregált körülmények között élő romák. Nádason a megismert nem roma családokban csak egy férfi volt munkanélküli, ő is csak azért, mert nem sokkal az interjúkészítés előtt mondott fel munkahelyén. A cigánytelepen megkérdezett romungro családokban ezzel szemben mindössze két fiatalemberről hallottuk, akik hosszabb ideje az állami erdősziget alkalmazásában állnak – egyikük már nem is a telepen, hanem azzal szemben, a „magyar oldalon” lakik. A telep férfiakkal, ha dolgoznak, jellemzően egy-egy nem roma vagy helyi oláh cigány vállalkozó időszakosan bejelentett alkalmazottaiként Budapesten, nagyobb városokban végeznek nehéz fizikai munkát (tipikusan földmunkákat nagyobb infrastruktúrális beruházásoknál, építkezésen). Egyik megkérdezett családban sem hallottunk azonban arról, hogy ez a fajta munka folyamatos s főként biztos lenne.

Az elsődleges munkaerőpiacon való részvétel esélye teljes mértékben független a munkanélküliség kezelésére hivatott intézményrendszertől, senkitől nem hallottunk arról, hogy a munkaügyi központ segítségével jutott volna álláshoz. Vannak, akik rendszeresen nézik az álláshirdetéseket, ám csak egy középkorú roma asszonyt ismertünk meg, aki ilyen úton tudott elhelyezkedni. Az elvált asszony azon kevés románkereszties roma közé tartozik, akinek van bejelentett állása, és nem a telepen, hanem önkormányzati szociális bérlakásban él. Nem is helybeli, második házassága révén Budapestről került az alföldi városba. Először egy kft.-nél kezdett el dolgozni, amely megszűnt, így munkanélküli lett, közmunkásként foglalkoztatták, de mindvégig aktívan keresett állást, s végül hirdetésre jelentkezett jelenlegi munkahelyén, ahol öt éve dolgozik, folyamatosan megújított szerződéssel (R_családi9).

Az elhelyezkedés esélye elsősorban nem az érintettek szakképesítésétől függ; azt mondhatjuk, hogy a helyi, térségi munkaerőpiac sajátosságai, a korlátozott lehetőségek miatt önmagában a szakma nem jelent belépőt az elsődleges munkaerőpiacra, ennél fontosabbnak tűnik az elsajátított tudás, kompetencia, jártasság és ügyesség, ami ugyanakkor rendszeres munkavégzést feltételez. Munkához pedig a mobilizálható kapcsolatok segítenek. Az elhelyezkedési esélyeket legerősebben az informális kapcsolatok szabályozzák, vagyis könnyebb bekerülni egy munkahelyre, ha van olyan ismerős, aki ott dolgozik, jóban van a főnökkel. A roma munkatörténetekből az derül ki, hogy a foglalkoztatás feltétele az esetek többségében egy nem roma ismerős ajánlása volt. A kormosi Béketelepen találkoztunk egy huszonöt éves fiatalemberrel, aki bevallása szerint mindig kereste a munkát, ő hívta fel azt a félig roma származású helyi munkaszervezőt is, aki a kormosiakat viszi „németbe” különféle munkákra. A fiatalember fél évet töltött külföldön, de kislánya születése után lemondott erről a viszonylag jövedelmező, de a család számára megterhelő életfor-

máról. Jelenlegi munkahelyére – ahol folyamatosan, de három hónapos szerződésekkel alkalmazták – már az említett munkaszervező ajánlotta be (K_családi20).

Általános tapasztalat, hogy akinek nincsenek a többségi társadalomhoz fűződő, híd-szerű kapcsolatai, nincsenek nem roma barátai, jó ismerősei, annak jószerivel semmi esélye nincs arra, hogy az elsődleges munkaerőpiacra belépjen, ott megkapaszkodjon. Egy románkereszties roma fiatalasszony, miután kislánya betöltötte harmadik életévét, egy közeli város üzemében helyezkedett el, majd munkanélküli lett:

„... aztán kiközvetítettek [köz munkásnak], hol ide dobtak, hol segélyre, hol vissza, amíg egy ismerős segítségével be nem kerültem ebbe a gyárba. Egy magyar ismerős volt, annyit mondott, menjek már ki, van felvétel, kimentem, ugye a portán nem engedtek be, név szerint nem nagyon tudtak beazonosítani, csak személyesen – és akkor mondták, hogy fölvesznek.” (R_családi16)

Az elsődleges munkaerőpiachoz való kötődés nem jelent feltétlenül létbiztonságot, mert a munkahelyek, a külföldön dolgozók kivételével, jellemzően minimálbért fizetnek, s mivel ritka azon családok száma, ahol két családtagnak is van bejelentett munkahelye, minimális megtakarításra sincs lehetőség. Ezen felül látható, hogy a folyamatos, esetleg több éve tartó munkavégzés is időszakos szerződéseket jelent, ami növeli a bizonytalanságot. Ugyanakkor több család kasszáját jelentős adósság terheli, jellemző a ház vásárlására felvett devizaalapú hitel, de minden településen vannak olyan családok is, akik szegénységük miatt újabb és újabb fogyasztási hitel felvételére kényyszerülnek, és az adósságspirálból nem tudnak kikeveredni. Az elsődleges munkaerőpiachoz kötődő családok nagyobb részében a bejelentett munkából származó jövedelem a teljes anyagi ellehetetlenüléstől óv meg, e családok lakáskörülményei nemegyszer igen rosszak, a hónap végére kifogynak a pénzből, kölcsönre vagy támogatásra szorulhatnak.

Ám a mégoly csekély munkabér is havonta kiszámítható bevételt jelent, és ami ennél is fontosabb, a munkahely kapcsolatot teremt a szervezett munka világához, társaságot, tartást, a helyi közösségben pedig megbecsülést ad. Az elsődleges munkaerőpiachoz kötődő, döntő többségükben nem roma családok esetében dolgozó szegényekről beszélhetünk, akiknek szegénysége jellemzően és elsősorban jövedelmi szegénységnek nevezhető, a munka és kapcsolataik révén ők tagolódnak be leginkább a társadalomba, de így is a casteli értelemben vett sebezhetőség zónájában élnek.

Szegénység és az informális munka világa:

az igazságtalan beillesztéstől a patrónus-kliens viszonyig

Szólóalkjában, az egyik Városárok utcai roma családban a szülők és az egyik velük élő felnőtt gyerek a kutatás idején közmunkásként dolgoztak, ugyancsak felnőtt lányuk viszont évek óta egy helyi hotel alkalmazottja. Az anya és lánya között vita bontakozott ki arról, vajon ők szegények-e. Az anya szerint igen, „mert csak tíz forintom van”, a lánya viszont, aki tanulmányai befejezése óta folyamatosan dolgozott valahol, hevesen tiltakozott: „munkából munkába álltam, úgyhogy nem vagyok szegény, mi nem vagyunk szegények, szegény az, akinek

nem jut ennivaló”. A család három munka nélküli tagja, az utcabeli szegény családok döntő többségéhez hasonlóan, rendszeresen jár napszámba.

„Negyvenhét éves vagyok, én úgy fekszem le, mit tegyek másnap az asztalra. Napszámba nem lenne nehéz kerülni, de most, hogy foglaltak vagyunk, van ez a Start-program, így már nehezebb, nem tudja az ember, hogy csinálja. Ott ez a munka, az is kell, az az ötvenezer is pénz nekünk, szegényeknek. Viszont a napszámából meg tudnánk élni, ott heti pénz van.” (SZ_családi10)

A beszélgetés idején éppen toboroztak embereket egy közeli falu kertészetébe, s úgy döntöttek, inkább mindhárman elmennek napszámba a közmunka helyett⁵ – mert az öt-száz forintos órábról számolva keresnek annyit, amennyiből biztonságosan be lehet fizetni a csekket, megvenni a tüzelőt, s megtölteni télire a mélyhűtőt.

E család példája arra mutat rá, hogy a szegény családok megélhetési stratégiában a mások gazdaságában, birtokán végzett napszámra és az abból származó jövedelemre akkor is szükség van, amikor a családnak van bejelentett munkahellyel rendelkező vagy közmunkás tagja. Azok a családok pedig, amelyeket gyenge vagy rendszertelen kapcsolat fűz a formális piaci munka világához, csak az informális gazdaságból húzhatnak jövedelmet a szociális transzferekből származó bevételek mellé. A szegénységben élőknek be kell rendezkedniük arra, hogy a mindenkor kínálkozó, kedvezőnek mutakozó munka- és jövedelemszerzési lehetőséget megragadják, hogy megéljenek és a család bevételeit optimalizálják (Kotics 2013).

E lehetőségek döntő többsége nem nyújt tartós és kiszámítható munkát, az emberek, családok az élelmiszeripar (kólagyár, „libagyár”, gombaüzem, konzervgyár stb.), vagy a mezőgazdaság szezonálisan változó munkaerőigényének megfelelően csak időszakos foglalkoztatásra számíthatnak. A legelterjedtebb informális munka- és jövedelemszerzési módnak az összes vizsgált terepen a mezőgazdasági idénymunka, a napszám tekinthető, illetve a nem romák számára végzett különféle alkalmi munkák, amelyek különböznek aszerint, hogy mennyire tartósak, rendszeresek, és mennyire ágyazódnak a helyi társadalom szövetébe, a személyességgel átítatott kliens-patrónus viszonyokba.⁶

⁵ A probléma részletes tárgyalása szétfeszítené e tanulmány kereteit, de mindenképpen fontosnak tartjuk említeni, hogy a START közmunkaprogram gyengíti a munkanélküli családok kötődését az időszakos formális és informális munkaerőpiachoz, miközben alapvetően egyik munka- és bevételi lehetőségről sem tudnak lemondani. Így gyakran kényszerülnek választásra, mint az említett szülőkaljai család. A gehénpusztai Banga család tagjai is arról számoltak be, hogy a kiszámítható és fix fizetést biztosító közmunkának ugyan nagyon örülnek, de a napszám jobb órábról jelent, főként ha a szedéskor teljesítménybért kapnak. A közmunkában dolgozó családtagok így a hétvégén, vagy ha a közmunkások „főnöke” elengedi őket, délutánonként járnak napszámba.

⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbi években a napszámos munka a szürke és fekete szférából egyre inkább a legális, a munkavállalók biztonságát is szolgáló gazdasági szegmensbe került. Úgy tűnik azonban, hogy a „kifehéredés” nem teljes mértékű, a munkaadók nem mindig jelentik be a napszámosaikat, az informalitás fogalmának alkalmazását tehát megalapozottnak tartjuk.

Rónakereszetesen döntően nem roma helyi vállalkozók toborozzák a telepen és a városban élő roma és nem roma szegényeket, s hordják őket közeli, illetve egy napon belül megjárható településekre, ahol az idénynek megfelelő mezőgazdasági munkát végeznek. Az alkalmi munkások kizárólag a vállalkozóval állnak kapcsolatban, ő hívja az embereket telefonon, tőle kapják meg a bérüket. Az elbeszélések alapján úgy tűnik, hogy a napszámos brigádokban romák és nem romák egyaránt dolgoznak, de egy vegyes házasságban élő pár arról mesélt, hogy amikor a vállalkozó romákat keres, akkor a férfi megy, amikor „magyarokat”, akkor az asszony, akad tehát példa etnikailag szegmentált munkavégzésre.

A lakhelytől távol végzett, ugyancsak vállalkozók által szervezett mezőgazdasági idénymunka a kormosi Béketelepen élő több roma család egymást követő generációi számára jelent évtizedek óta visszatérő lehetőséget. Az „alföldezés” helyi fogalma megtévesztő, hiszen nem egyszer dunántúli gyümölcsültetvényeken végzett munkát, jellemzően gyümölcsfeldolgozást és válogatást, illetve nem csupán mezőgazdasági tevékenységet jelent. Az idénymunkások egy-két hónapra mennek el dolgozni, s kormosi beszélgetőtársaink többször panaszkodtak a körülményekre, az elhanyagolt, piszkos, csótányos szállásra, a lekezelő, olykor durva bánásmódra, a munkaszervező által fölfölözött haszonra és az alacsony fizetésre; „visszaélnék azzal, hogy Kormoson nagyon nagy a nyomor, és ennyi pénzért is elvállalják”. Az idénymunkásoknak nem csak a körülményeket, a szerződéses feltételeket is el kell fogadniuk.

„Hát olyan témák vannak, hogy elvisznek nyolcvan embert, abból beírják, hogy négy órában dolgoznak, közbe reggel héttől robotolnak este nyolcig, huszonnégyeznek, és abból 6500 forintot kapnak, abból kijön az 1500 kajapénz, oszt’ aztán a többi kézhez kapja. (...) Ha az Orbán Viktor kérdezné is, azt mondanám, hogy négy órában dolgozok, annyira be vagyunk oktatva.” (K_családi1)

Az ilyen típusú idénymunkát jellemző viszonyokra illik a lehetőségektől való megfosztottság egyik eseteként értelmezett „igazságtalan beillesztés” Amartya Sen-i fogalma, ami az olyan helyzetekre utal, amikor valaki, mert nincs lehetősége választásra, beillesztődik egy számára kedvezőtlen, hátrányos viszonyba (Sen 2003–2004; lásd még Kozma–Csoba–Czibere é. n.).

Irgács külterületi pusztáin is megjelent már a más faluból érkező, munkaszervező által toborzott és fegyelmezett napszámosok csoportja, ám az itt élő szegény családok számára is jószerivel csak a napszám kínál munka- és megélhetési lehetőséget. A napszám által szervezett munka- és társadalmi viszonyok az igazságtalan beillesztés eseteitől a patrónus-kliens típusú kapcsolatokig terjedhetnek. Itt is hallottunk panaszt rosszul vagy sehogy sem fizető, keménykezű, szigorú, a napszámosokkal való személyesebb érintkezéstől, kapcsolattól elzárkózó mezőgazdasági vállalkozóról. Ezzel szemben a patrónus-kliens viszony ugyan aszimmetrikus, ám mindkét félnek hasznot hozó kapcsolat, a gazdálkodónak lojális, megbízható munkaerőt, a napszámosoknak hosszabb idejű és kiszámítható foglalkoztatást biztosít. Szemben a fentebb bemutatott idénymunkát jellemző személytelen viszonyokkal, e kapcsolatok folyamatos fenntartása és megerősítése megkívánja a vállalkozótól, hogy kedvezményeket, apróbb anyagi támogatást nyújtson, és szimbolikus gesztusokat

tegyen napszamosai felé. Azt is láthattuk, hogy Gehénpusztán a kliens-patrónus jellegű viszonyba ágyazott napszám az integrálódás, társadalmi betagozódás útját biztosította az idetelepült kormosi roma nagycsalád számára. (Lásd ehhez részletesebben Virág és Vígvári tanulmányait e kötetben.)

A Városárok utcában a munkaszervezőn keresztül és személyes kapcsolatokon alapuló napszámra egyaránt van példa. Egy középkorú roma házaspár éveken át szervezett brigádokat több nagyobb szőlészetbe, a városban és egy szomszédos roma faluban toborozta az embereket (az asszony is e faluból származik, s ápolja ott élő rokonaival a kapcsolatot).

„Akkor ugye, kiosztották ezeket a szőlőket, ugye, hogy ki mennyit bírt, elvitték, ugye, ezek a szőlősgazdák. (...) Kezdsnek kaptunk öt hektárt, és akkor jöttek az ismeretségek [cégeket sorol fel], és akkor jöttek, és akkor az ember szinte már tudott válogatni is, hogy hol jobb, mit ígérnek”. (SZ_családi21)

Ma már nem vállalkoznak, egyre kevésbé érte meg, egyre nagyobbak voltak terhek, adótartozást halmoztak fel, és noha lenne munka, „az önkormányzatok felveszik őket [köz-munkásként], tanfolyamra járnak, most már nehéz embert találni”. A régi ismeretség és bizalom alapján egy-egy szőlősgazda néha még ma is megkéri toborzásra, ha nincs elég ember a munkára. A házaspár ugyanakkor lényegében folyamatosan dolgozik egy helyi szőlész gazdaságában.

Ami a Városárok utcabeliek napszamos munkalehetőségeit illeti, ezek abban különböznek minden más terepüktől, hogy „fönt a hegyen”, s főként a környékbeli nagy, fejlődő szőlészetekben, valamint néhány nagyobb közeli gyümölcsösben, zöldségekertészetben, gazdaságban, néha erdőben folyamatos kereslet mutatkozik a napszamosok iránt. A munkaszervezők, ismerősök helybe jönnek, „ismerik őket, jönnek, szólnak, vizsik” az embereket, ahogy egy utcabeli fogalmazott:

„...munkalehetőség, az van itt a környéken, minap is volt itt egy illető, szólt, igaz, hogy háromezer-ötszázat fizetnek egy nap, de monda, ha akarunk menni, szólnunk.” (SZ_család10)

Egyfelől a folyamatos kereslet, másfelől a roma és nem roma együttélés lokális/térségi mintázatának következményeként értelmezhető, hogy a napszamos brigádokban romák és nem romák együtt és konfliktusok nélkül dolgoznak, s hogy a romák nem szorulnak ki a munkaerőpiac e szegmenséből; ami számít, az a teljesítmény és nem a származás.

„Mi nagyon jó csapat vagyunk, és ennek híre megy. Igaz, hogy cigányok vagyunk, de megbízhatóak.” (SZ_családi5)

Nádason a helybeli gazdálkodók és az idősebb családok számára végzett és a patrónus-kliens kapcsolatok jeleit mutató mezőgazdasági napszám a szegény családok által végzett informális munka meghatározó formája. Néhány évvel ezelőtt egy közeli faluból származó

roma vállalkozó toborzott telepi romákat mezőgazdasági munkára, ez a lehetőség azonban megszűnt. A nem roma családok korábban környékbeli falvakba is eljártak dolgozni, ám ma már nincs igény a munkájukra. A nem roma családokban a munkáltatóhoz fűződő kapcsolat néha még a szülőktől öröklődött, de az elbeszélések szerint a munkaadó és az alkalmi munkások közötti viszony személytelenebb lett, „*jobban hajtanak minket*”. Nagyobb probléma, hogy radikálisan összezsugorodóban van a helyi informális munkaerőpiac, s ezzel együtt a patrónus-kliens kapcsolatok is eltűnnek (lásd Durst 2008, Messing–Molnár 2011a).⁷ Egyfelől kihalnak azok az idősek, akik még mezőgazdasági termeléssel foglalkoznak, másfelől a nagyobb termelők gépesítik az üzemeiket. Ám a nem romák még ezen a zsugorodó, átalakuló piacon is rendszeresebben, gyakrabban jutnak napszamos munkához, mint a telepi magyar cigányok. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ahol a napszám nem hozzáférhető olyan bőségben, mint Szőlőkalján, illetve ahol az elszegényedés miatt egyre több nem roma kénytelen mezőgazdasági időnymunkát végezni, ott a romák részben vagy teljesen kiszorulnak a munkaerőpiac e szegmenséből (Hamar 2010, Vida–Virág 2010).

Nádason a telepi családi interjúkban ugyan gyakran említették a napszámot, ami azonban rendszertelen, kiszámíthatatlan – „*lejönnek a magyarok és szólnak*”, ha munkáskézre van szükség. S a telepen is hallottuk a panaszt az alkalmi munkalehetőségek eltűnéséről, hiányáról: „*mindig ugyanazokat hívják*”, „*ma már nincs*”. Mindössze egy telepi családot ismertünk meg, ahol a negyvenes éveiben járó családapa folyamatosan jár nem romákhoz dolgozni, huszonöt éves lánya szerint „*mindig sok ismerőse volt, hívták mindenhová, mert nem kiabálós, nem veszekedős, kirítt a többiek [telepi romák] közül*” (N_családi29).

A nádasi nem roma szegény családokat tartós szálak kötik a város nem szegény családjaihoz, ami egyben társadalmi beágyazottságuk, integráltságuk jele, fokmérője. Az őket az intézményekkel összekötő kapcsolatok is kamatoztathatók; hallottunk arról, hogy a családgondozók segítettek abban, hogy egy család napszámhoz jusson, vagy abban, hogy a munkaügyi rendszerben nem regisztrált asszony is bekerüljön közmunkások képzésére. A telepen élő romák többsége viszont vagy egyáltalán nem, vagy csak gyenge, esetleges kapcsolatokkal kötődik a többségi társadalomhoz, egyértelmű az összefüggés a családok szegénységének mélysége és a közösségen kifelé mutató kapcsolatok, gyenge kötések hiánya között.

⁷ Durst (2008) kutatási tapasztalatai szerint a gettósodó falvakban a nem romák/parasztok számának csökkenése, elöregedése az interetnikus viszonyok átalakulását is eredményezi. A hagyományos, aszimmetrikus, de mindkét félnek előnyös, a romáknak társadalmi tőkét jelentő kliens-patrónus viszony is jelentős mértékben visszaszorult. Mára már kiváltsággá vált, ha valaki napszamba járhat. Hasonló következtetésre jutott két kisváros roma közösségeinek megélhetési lehetőségeit és kapcsolatrendszereit feltáró kutatás: „A rendszerváltást követő munkapiaci leépülés egyik legsúlyosabb tragédiája pontosan az, hogy a tradicionális kliens-patrónus szerepből az ipari foglalkoztatás kiterjedése során kimozdított roma-nem roma viszonyrendszert űr követte” (Messing–Molnár 2011a: 70).

Szegények és intézmények: aszimmetrikus kapcsolatok

A szegény családokat a lokális intézményekhez, azok képviselőihez, a közszereplőkhöz fűző „linking” típusú kapcsolatok perdöntőek lehetnek a megélhetés, a mindennapi túlélés, boldogulás tekintetében. A szegény családok életében a családgondozóval, védőnővel, a roma önkormányzati vezetővel, adott esetben a polgármesterrel, vagy egy-egy a szegregátumban megvalósuló projekt munkatársaival fenntartott kapcsolat információkhoz, rendkívüli ellátásokhoz, munkalehetőséghez való hozzáférést eredményezhet. A „linking” típusú kapcsolatok esetében ugyan intézményekről beszélünk, ám nyilvánvaló, hogy e kapcsolatok különböző szerepek – például segítő és kliens – hálózatába, ugyanakkor többé-kevésbé személyes viszonyrendszerekbe ágyazottan működnek és jelennek meg.

Kétségtelen, hogy e kapcsolatok nemegyszer erősítik a szegény családok függőségét a helyi hatalom szereplőitől, elég, ha a rónakeresztesi (lásd Virág tanulmányát e kötetben), nádasi és kormosi roma politikusokra, önkormányzati vezetőkre⁸ utalunk, akik egyfajta kapuőri, a szegény telepi romákat ellenőrző, kordában tartó, köztük és a többségi társadalom, a helyi önkormányzat között közvetítő szerepet töltenek be.

A „linking” típusú kapcsolatokban megjelenő társadalmi tőke rendkívül egyenetlen megoszlása elsősorban a szegregált telepeken, valamint a nem szegregált körülmények között élő roma és nem roma szegények esetében válik nyilvánvalóvá, mindenekelőtt azon szakmai területen, amelynek feladata éppen az, hogy rajtuk segítsen. A szegények és a szociális ellátórendszer kapcsolatait alapvetően meghatározzák a szegénységről folyó lokális diskurzusok és gyakorlatok, vagyis az, hogy az önkormányzat és a szakma kit tekint „érdemes”, segítségre méltó szegénynek – s kit nem (lásd Vida és Vida–Vidra tanulmányát e kötetben). Mindenütt tapasztaltuk a szociális, gyermekjóléti szférában dolgozók mély félelmét az elszegényedéstől, az egzisztenciális ellehetetlenüléstől, ők gyakran érzik úgy, hogy egy hajszál vagy már annyi sem választja el őket azoktól a szegényektől, akikkel hivatalból foglalkoznak. Ez a fajta frusztráltság gyakran vezet az érdekes és érdemtelen szegényekről szóló, nemegyszer etnicizált diskurzusokhoz (Messing–Molnár 2011a, Héderné Berta–Vida 2014, továbbá lásd Németh és Vida tanulmányait e kötetben).

Rónakeresztesen és Nádason azt tapasztaltuk, hogy a nem romák szegénysége, hasonló jövedelmi helyzet, bevételi szerkezet esetén is különbözik a romák szegénységétől. Ha mint Rónakeresztesen, szegregátumok peremén élnek is, társadalmi tagságukat nem kérdőjelezi meg senki, sem a jobb körülmények között élő nem romák, sem azok a lokális szereplők, akik úgymond hivatalból foglalkoznak a szegénység kezelésével. Az ő szegénységük nem látható, rejtőzködőbb, mint a romáké, „szégyellik a szegénységüket”, mondják róluk. Ha a romákéhoz hasonló jövedelmi szinten élnek is, ha a hónap végén elfogy a pénz és hitelbe is vásárolnak, beágyazottak a helyi társadalomba, a nem szegények világához sokféle kapcsolat köti őket.

⁸ Szólókalján is létezik választott roma önkormányzat, de lényegében évek óta nem működik, mert elnöke Angliában dolgozik.

Nádason az oláh cigány szegénység minden megkérdozett szociális, oktatási szakember szerint más, mint a telepi romungrók szegénysége. A különbség forrását éppen az integráltság eltérő fokában látják, ami értelmezésükben annyit jelent, hogy az érintett családok a szegénységük ellenére is igyekeznek megfelelni a többségi normáknak, elvárásoknak (mindent megadnak a gyerekeinek, tisztán járatják őket stb.). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nem roma szegényekhez hasonlóan őket is „érdemes” szegényeknek tartják. Az oláh cigányok általánosan kedvező megítélése, elfogadottsága megnyilvánul az őket a helyi intézményekhez, politikai, közéleti szereplőkhöz fűző kapcsolatokban is. Nem véletlen, hogy a rendszeres, illetve hosszabb idejű közmunkára oláh cigányok könnyebben kerülnek, ahogy az sem, hogy például egy tönkrement, munka nélküli vállalkozót úgy osztanak be közmunkára, hogy alkalmi munkákra is legyen ideje. Egy asszony pedig arról beszélt, hogy családneve (egy ismert néptáncos rokona) és a lakcíme (a város egyik vegyes etnikai szomszédságú utcája) előny számára a hivatali ügyek intézésében, „*másként néznek*” rá (N_családi14).

A mélyszegénységben élő telepi nagycsaládokat és a velük kapcsolatban álló, velük foglalkozó intézményeket összekötő kapcsolatok nemcsak aszimmetrikusak, de gyakran kölcsönös bizalmatlansággal és konfliktusokkal is terhelték. Ezekben az esetekben e kapcsolatok a szegény családok számára nem a túléléshez vagy boldoguláshoz szükséges, adott esetben mozgósítható tőkét jelentenek, hanem olyan számukra hátrányos viszonyként, amelyben a másik fel sem segítő, hanem fegyelmező, büntető, hatósági szerepben lép fel.⁹

Nem tekintjük véletlennek, hogy éppen a legnagyobb szegénységben élő családoktól hallottunk panaszokat a hivatalos intézményekre: rendőrségre, orvosokra, védőnőre, gyermekjóléti szolgálatra, gyámügyre. Hiába kérik, nem veszik fel őket a közmunkások listájára, nem kapnak soha rendkívüli szociális segílyt, tüzelőre nem kapnak támogatást, adományokban sem részesülnek. A fiúk gallyat szedtek az erdőn, a rendőrök elfogták és hetvenkét órára elzárták őket. Egy, az összedőlés határán álló önkormányzati lakásban élő asszony arról mesélt, hogyan rejtegette napokig a padláson unokáit – apjuk a börtönben, anyjuk a gyermekvédelmi szakemberek szerint alkalmatlan a nevelésre –, akikért végül szirénázó rendőrautók jöttek. A gyerek az anyjával napszámiban volt, hogy az iskolára valótló megkeressék, de lekésték a beiratkozást, az iskolában nem engedték, hogy folytassa a tanulmányait. A gyerek lóg a középiskolából, a gyámhatóság „zaklatja” a családot. Azaz a konfliktusok a családok és a hivatal között leggyakrabban a gyerekek miatt alakulnak ki. Ha a gyerek 50 órát hiányzik az iskolából, a gyámhatóság szabálysértési eljárást indít, a családtól három hónapra megvonják a családi pótlékot, iskoláztatási támogatást, a szülőket együttműködésre kötelezik, s ha nem teljesülnek a feltételek, legvégső esetben a gyereket kiemelhetik a családból. Ám a gyermekjóléti szolgálat munkatársai már korábban megjelennek a családnál, ha jelzés érkezik az iskolából, vagy akár az óvodától, védőnőtől, s elmondják, milyen következménnyel járhat, ha a gyerek nem jár rendszeresen, vagy

⁹ Lásd ehhez a szociális szakma vonatkozásában legutóbb L. Ritók Nóra blogbejegyzését: *A nyomor széle*. 467. Hatósági szerepek. <http://nyomorszeleblog.hvg.hu/2015/04/11/467-hatosagi-szerepek/> (utolsó letöltés: 2015. 07. 22.)

éppen piszkos ruhában, elhanyagoltan jön óvodába, iskolába. Az oktatási, szociális intézmények szemében nem minden mélyszegénységben élő, sok gyermeket nevelő roma család „problémás”, de e problémás, a segítő szakemberek által gyakran látogatott családok ebből a körből kerülnek ki. A szakmában alapelv, hogy a gyerekek maradjanak a családjukban, és akkor emeljék ki őket, ha veszélyben vannak, megfelelő ellátásuk nem biztosított. Ritkán kerül sor erre, de az esetek beleégnek a családok tudatába; a gyerekek elvételétől való félelem miatt nem kéri például a családgondozó segítségét az a család, ahol télen beszik a hó a szobába. A családokkal foglalkozó szakemberek pedig úgy látják, hogy gyakran a gyerekek elvételével való fenyegetés az egyetlen eszköz, amellyel az érintett családok rávehetőek a kívánt változásokra. Így lehet például rávenni az egyik, minden szakember által említett „problémás” nagycsalád fiatal anyukáit arra, hogy igénybe vegyék a telep szélén létesített settlement ház mosási szolgáltatását. A gyerekek állítólag már tiszta ruhában járnak óvodába, iskolába.

Kormoson hallottunk panaszt a helyi önkormányzat szigorú segélyezési politikájára.

„Tavaly is elmentem kérni egy egyszeri gyorssegélyt. Mert tényleg ez a pénz olyan összeg, amiből nem lehet megélni. S azt mondták nekem, majd akkor kaphatok segélyt, ha netán rákos leszek, meg, ha természeti csapás ér. Mondom, asszonyom, ennél nem kell nagyobb csapás, mint hogy huszonháromezer forintból éljek meg. Hát ő nem tud mit tenni, nem vagyok jogosult, csak ebben az esetben. Na, hát megköszöntem és kijöttem.” (K_családi16)

A hivatalban dolgozók elutasító magatartása tehetetlenségérzést, frusztrációt és haragot, konfliktusokat szül, ami pedig az „érdemtelen”, hangoskodó és romákról alkotott sztereotípiákat erősíti.

„A polgármesteri hivatalban nem értik, hogy miért vagyunk feszültek, na, ezen felbosszantjuk magunkat, rögtön az jön, hogy mert cigányok. Flegmák, lenézőek. Erre mi hamar berágunk, és jön az összecsapás.” (K_családi16)

Egy nádasi telepi roma asszony a kutatás idején semmiféle ellátásban nem részesült. Panaszkodott arra, hogy

„...a polgármester nem vesz fel a közmunkás listára. Balhéztam a közmunkás ügyintézővel, amiből rendőrségi ügy lett. Azt mondta az a hölgy, hogy amíg ő az ügyintéző, én nem fogok közmunkát kapni. (...) Amikor kihívták a hivatalba a rendőröket, mondtam nekik, hogy azért veszekedtem, mert dolgozni szeretnék, nincs miből megélni – mit csináljak, lopjak?!” (N_családi8)

Ezek a történetek arra mutatnak rá, hogy a legkiszolgáltatottabb helyzetű, mélyszegénységben élőknek külső támogató kapcsolatok híján gyakran nem marad más eszközük saját érdekeik védelmére, mint a hangjuk: panaszkodnak, kiabálnak és veszekszenek. Eredménytelenül.

A szegény romák és nem romák közötti hídszerű kapcsolatok kialakulásának legfontosabb terei a közös munkahelyek és a közös iskola. Láttuk, hogy a formális és informális munkalehetőségek elérhetősége, az egyes városok között kétségtelenül tapasztalható különbségek mellett is, korlátozottak általában a szegény, s különösen a szegregátumokban élő roma családok számára. Azokban a városokban, ahol szegregált roma telepeken él a szegények jelentős része, azt tapasztalhattuk, hogy az elmúlt évek egyik legfontosabb folyamata az iskolai szegregáció erősödése, amely a szegény roma családok előtt elzárja a minőségi és integrált oktatási szolgáltatásokhoz való hozzáférés esélyeit, s radikálisan elvágja a későbbi boldoguláshoz, a társadalmi betagozódáshoz nélkülözhetetlen kapcsolatok kialakításának útját.

Az iskolai szegregáció rónakeresztési modelljéhez hasonlóan (lásd Virág tanulmányát e kötet végén), Nádason is az egyház egyre erőteljesebb közoktatási szerepvállalása a szegregáció mélyülésének egyik forrása, ugyanakkor különbségeket is rögzíthetünk. Nádason a legutóbbi évekig egyetlen általános iskola működött, ahol a város jelenlegi polgármesterének 2002-es megválasztásáig fennmaradt az évtizedekkel korábban kialakult, a párhuzamos osztályok közötti szelekción alapuló status quo: volt egy szegregált roma osztály, egy vegyes osztály, és az iskola jó hírű zenei tagozatos, elitnek tekintett osztályába nem kerülhettek be roma gyerekek. Az új városvezetés ösztönzésére az általános iskolában bevezették az Integrált Pedagógiai Rendszert, a tényleges integráció megvalósítása érdekében megszüntették a szegregált osztályt, és vegyes osztályokat alakítottak ki. A nem roma szülők egy része azonban az integrációra elvándorlással válaszolt, néhány éven belül egyre többen vitték a gyermekeiket a szomszédos település gyerekhiánnyal küszködő általános iskolájába.¹⁰

A szomszédos település Nádason élő polgármestere nagyon aktívan kampányol az iskolája mellett, nemcsak iskolás gyerekeket, hanem nem roma családokat is „elcsábított” a városból. Egy négygyermekes szegény családnak nagyon kedvező áron lakást ajánlott a faluban, ha még egy gyereket vállalnak és majdan a falu iskolájába járatják (N_családi17). A szóban forgó család nem élt a lehetőséggel, egy másik fiatal nem roma, háromgyermekes család viszont a kutatás idején már tervezte a költözést; a falu polgármestere utcabeli, és szólt a „normálisabb családoknak”, nekik is (N_családi18). A polgármester stratégiája, hogy az önkormányzat megvásárolja az eladó falubeli házakat, s azokat nem roma családoknak értékesíti tovább. A szomszédos falu intézménye erősen szelektál, a nádasi cigánytelepről mindössze egy roma kisfiú jár az iskolába. Az igazgatónő közölte a fiatal édesanyával, hogy cigányokat nem szoktak fölvenni, de több forrásból is ellenőrizték a családot, amely „rendesnek, megbízhatónak” bizonyult, így átjutott a többségi elvárások szűrőjén (N_családi29). A kisfiú nagyapjának rendszeresen van alkalmi munkája,

¹⁰ Az általános iskolai integrációval párhuzamosan a városban működő két óvodát is összevonták, a tagóvodák körzetét úgy húzták meg, hogy a hátrányos helyzetű gyerekek aránya a két tagóvodában kiegyenlített. A vezető óvónő az első pillanattól kezdve következetesen elhárítja a szülők azon kérését, hogy a másik körzet óvodájába vegyék fel a gyermekét. Néhány év alatt az óvodás roma és nem roma gyerekek együttnevelése természetessé vált, a szülők a körzetük szerinti óvodába íratják a gyerekeket. A városból senki nem vitte át más település óvodájába a gyereket.

édesapjának pedig állandó munkahelye, a család viszonylag gazdag, a telep társadalmán túlnyúló hídszerű kapcsolatokkal bír.

A nem roma gyerekek elvándorlására a városba érkező új református tiszteletes adott választ: megérkezésének első hónapjaiban felvetette a képviselő-testületnek, hogy ha a városban elindul egy református általános iskola, az majd visszacsábítja a szomszédos településről a gyerekeket, akik így mégiscsak a városban tanulnak majd, illetve megígérte, hogy a református iskola a tehetséges roma gyerekekkel is foglalkozni fog. A 2012-ben elindult református általános iskola első két évfolyamába azonban csak egy-két roma gyereket vettek fel, holott sokkal többen jelentkeztek. Az állam által átvett általános iskola induló évfolyamairól viszont minden nem roma gyerek eltűnt, a szegregáció visszafordíthatatlannak látszik.

„A tehetősebb roma szülők is elviszik a gyerekeiket. Szegények iskolája lettünk. Hosszú távon nem előnyös, akik itt élnek ezen a településen, együtt élnek, együtt érintkeznek, és ez az időszak kimarad a gyerekek életéből. Egymásnak idegenek lesznek ezek a gyerekek.” (N_iskola1)

A közoktatásban zajló szegregációs folyamatok a társadalmi dezintegráció, a szegénységben, szegregált telepeken élő roma családok kirekesztettségének mélyülését vetítik előre.

Az egyházi közösségek lelki kapaszkodót, támogató kapcsolatokat kínálnak a tagjaiknak. Tapasztalataink szerint a nagy történelmi egyházak nem tartják fontosnak, hogy elérjék a romákat, a roma családokkal szemben a kiségyházak befogadóbbak. A kormosi Béketelepen élő romák közül többen a Pünkösdi Gyülekezetben tértek meg (lásd Fehér tanulmányát e kötetben). Fontos rögzítenünk, hogy a felvállalt cigány misszió kezdetektől megosztotta a pünkösdi közösséget, amelynek hívei „nem szívlelik a cigányokat”. A feszült helyzetet egy önálló roma gyülekezet létrehozásával oldották meg, amely mára több kisebb, rokoni-baráti szálakon szerveződő „karizmatikus roma gyülekezetre” bomlott. Emellett, hogy a városi pünkösdi gyülekezetnek vannak roma tagjai is, az etnikailag szegregált kis gyülekezetek nem kínálják a roma híveknek a hídszerű kapcsolatok kialakításának esélyét (K_egyházi1). Másutt a Hit Gyülekezete vetette meg a lábát a roma közösségekben. Nádason lényegében az egész oláh cigány közösség elhagyta görög katolikus hitét és áttért, de a telepi romungro cigányok között a gyülekezet eddig nem tudott gyökeret verni, melynek hátterében a két roma közösség közötti hagyományos ellentétek, erős határok húzódnak. Noha a gyülekezeten belüli feszültségekre utaló történetet is hallottunk, a gyülekezethez való tartozás a közösségeken belüli kapcsolatokat, az összetartozás érzését, a közös identitást erősíti. A gyülekezet támogató hálózatként is működik, ha egy-egy hívő segítségre szorul, és néha adományokat is osztanak a tagoknak. Rónakeresztesen azt tapasztaltuk, hogy az etnikailag vegyes gyülekezethez való tartozás a romákat a nem romákhoz kötő, szükség esetén mobilizálható kapcsolatok kialakulását eredményezheti; volt, aki lakáshelyzetének megoldásában, anyagi nehézségei áthidalásában egy-egy nem roma hittestvértől kapott segítséget. Ennél fontosabbnak tartotta azonban mindenki hangsúlyozni, hogy a gyülekezetben nem éreznek megkülönböztetést, ez az egyetlen hely, ahol

egyenlők lehetnek a nem romákkal. A gyülekezeteken belül kialakuló kapcsolatokra krízishelyzetekben támaszkodhatnak a hívők, a szegénységből kivezetni nem tudnak, ám határuk így sem becsülhetjük le – új életformát kínálnak és az emberi méltóság megélésének terepei.

Összegzés helyett: mobilitás és szegénység

A szegénységben élő roma és nem roma családok felnőtt tagjai is szegénységből érkeztek, s azt, hogy meddig jutottak el, a mobilitást kínáló utak elérhetősége éppen úgy meghatározta, mint azok a magukkal hozott, elsajátított minták, azok a kapcsolatok, amelyek segítették őket abban, hogy a szegénységükkel megbirkózzanak, vagy abból kilépjenek. Minél nagyobb szegénységben és minél szegregáltabb körülmények között élt egy család, annál kevésbé volt elérhető az oktatási intézményrendszer által kínált mobilitási útvonal. A szocializmus időszakában felnőtt generációk jellemzően mindössze néhány osztályt végeztek el, és az ő gyermekeik életében újratermelődött az alacsony iskolai végzettség. A szűkösség, nélkülözés, a nem egyszer előforduló devianciák és halálesetek, betegségek lehetetlenné és szükségtelenné tették a gyerekek továbbtanulását, akikre vagy a kisebb gyermekek nevelésében és a háztartásban volt szükség, vagy korán munkába kellett állniuk, átvenni a családfenntartói szerepet. A családok egy részében ez azzal járt, hogy a mai szülői generáció tagjai sem fejezték be általános iskolai tanulmányaikat, azokban a családokban pedig, ahol a gyerek szeretett volna továbbtanulni, az anyagi források hiányában ezek az ambíciók megvalósíthatatlanok maradtak.¹¹ A korai munkavállalás, a gyermekmunka a fiatalabb, a rendszerváltás idején született generáció történeteiben is megjelenik. Az iskolai mobilitás útjait tehát a munka- és jövedelemszerzés kényszere zárja el, a tanulás pedig nem magától értetődő, belátható boldogulási perspektíva, különösen nem a mélyszegénységben élő családok számára.

Általános tapasztalat, hogy ott, ahol egyik vagy mindkét szülőnek középiskolában (nem tanfolyamokon) szerzett szakmája van, ott a következő generációk is eljutnak legalább a szakmaszerzésig, érettségit adó középiskolákban tanulnak. Az integrált nádas oláh cigány közösségben már akad egy-két fiatal, aki rendkívüli erőfeszítéssel diplomát szerzett. Köztük azonban mindössze egy óvónő van, aki az önkormányzati óvodában közalkalmazottként dolgozik. Általános tapasztalat, hogy az érettségit vagy diplomát szerzett fiatalokat közmunkásként vagy egy projekt keretében alkalmazzák, elhelyezkedési esélyeik bizonytalanok. A telepen, ahol néhány fiatal már elkezdte felsőfokú tanulmányait, vagy tervezi azt, a szegény rokonság legfontosabb érve a továbbtanulás ellen a nagy költség és a láthatóan diplomával is bizonytalan egzisztencia.

¹¹ Napjainkban több felnőtt számára kínálkozott a korrekció lehetősége; a közfoglalkoztatási programhoz kapcsolt képzés keretében befejezték általános iskolai tanulmányaikat, ami ugyan kifejezi az érintettek aspirációit, ám azon kívül, hogy javítja a képzettségi statisztikákat, a valódi mobilitáshoz éppen úgy kevés köze van, mint az elhelyezkedési esélyek javításához.

Rónakeresztesen a Biztos Kezdet Gyerekházban találkoztunk a város egyetlen roma diplomásával, a harmincegy éves lány szociális munkás szakon szerzett főiskolai diplomát. Az ő családja mindig nem roma, vegyes környezetben lakott, a nagyszülői, szülői generáció tagjai is szakmával, munkahellyel, hídszerű kapcsolatokkal rendelkeztek, és élvezték a többségi társadalom elismerését. Mindenképpen haza akart térni a tanulmányai befejezésével, ám azzal is szembesülnie kellett, hogy diplomás romaként sem egyszerű elhelyezkednie és magát a kollégákkal elfogadtatnia: „nem szeretik, ha egy roma túlképzett”. A Biztos Kezdet Gyerekház a harmadik munkahelye, eddig különböző projektek keretében alkalmazták, volt, amikor csak édesapja közbenjárásával tudott elhelyezkedni, aki egy ideig a helyi kisebbségi önkormányzat elnöke volt, majd megyei szinten vett részt a roma politikában (R_családi8).

Ami a mostani fiatal szülői generációt és a gyerekekhez fűződő reményeket illeti, nem roma és roma szülők természetesen megfogalmazzák azt a vágyukat, hogy gyermeküknek jobb sorsa legyen, szeretnék, ha tanulnának, hogy a lány „irodában” dolgozzon, van, aki messzebbre, diplomáig tekint előre. A szándékok, vágyak komolyságát illetően nem lehetnek kétségeink. A jövőbeli társadalmi mobilitás esélyei azonban csak azok számára nyílnak meg – ami egyben a mobilitás minimális feltételét is jelenti –, akik hozzáférhetnek a nem szegregált, jó minőségű oktatáshoz, és lehetőségük nyílik az őket a többségi, nem szegény, nem roma társadalomhoz kötő hídszerű kapcsolatok kialakítására, akiket befogadó társadalmi közeg vesz körül. A mélyszegénységben élő telepi családok reménytelennek látják a gyermekeik jövőjét, az újratermelődő kirekesztettségéből nem látszik a kiút. A társadalmi és a térbeli mobilitás hiánya szorosan összekapcsolódik, a családtörténetekben jobb módú, sikeresebb, tanultabb, könnyebben boldoguló rokonok jellemzően azok közül kerülnek ki, akiknek ambícióikon kívül voltak olyan kapcsolataik is, amelyek segítették őket abban, hogy a telepekről kikerüljenek. A szegregált telepi környezetből való kitörésre ma azoknak sincs esélye, akiket ambícióik, aspirációik a többségi társadalomhoz közelítenek. Maradnak ott, ahol nagyszüleik, szüleik is éltek, egy olyan világban, ahol nincs megfelelő munka és jövedelem, ahol törékenyek a megkötő, túlélést lehetővé tevő kapcsolatok, és egyre gyengülnek azok a kötelékek, amelyek egy jobb élet reményét legalább felvillantják.

VIDA ANIKÓ – VIDRA ZSUZSA

„EZ IS SEGÉLY, CSAK MÁSHOGY HÍVJÁK” – HELYI SZEGÉNYPOLITIKÁK: SEGÉLYEZÉSI GYAKORLATOK ÉS A KÖZMUNKA

Tanulmányunkban a négy településen végzett terepmunka eredményeit mutatjuk be: egyrészről a helyi segélyezési gyakorlatokat, és ezzel összefüggésben a szegénységről és szegényekről kialakult képet, másrészről a közmunka-szervezési tapasztalatokat. Kiindulópontunk és egyben munkahipotézisünk szerint az önkormányzatok jellemzően erősen korlátozzák, hogy kinek, milyen segélyt és milyen összegben utalnak ki, aminek hátterében az a felfogás állhat, hogy a megélhetés forrásait elsősorban munkából, nem pedig segélyekből kell előteremteni (a munka morális szempontból jó, a segély pedig rossz). A közmunka mai intézménye is jórészt ennek az álláspontnak a szellemében fogant, és abból indult ki, hogy a munkanélküliség kezelésében a hangsúlyt a munkakínálati oldalra kell helyezni, tehát segély helyett munkára kell készíteni és nevelni az embereket (Cseres-Gergely–Molnár 2014).

Sok helyen megfogalmazták már, hogy a közmunka miért problémás társadalompolitikai eszköz: nem vezet vissza a nyílt munkaerőpiacra, sőt inkább bent tart az ellátotti körben (Fazekas–Scharle 2012, Váradai 2012), a közmunka lényegében egy segélyezést kiváltó kényszermunka, a közmunkások a helyi hatalom kénye-kedvének vannak kitéve, nem védi őket semmilyen munkavállalói jog, az önkormányzatok a közmunkát sokszor büntető-juttalmazó eszközként használják (Vidra 2013, Szikra 2014). Egy, az előzőeknél még élesebben fogalmazó kritika szerint ezek a közfoglalkoztatási formák filozófiájukat, működési elvüket tekintve inkább a dologházakkal és az ínségmunkákkal rokoníthatók, semmint az érintettek integrációját szolgáló modern integrációs programokkal (Csoba 2010).

Jelen vizsgálatunk sok tekintetben a már korábban is feltárt problémákat erősíti meg, továbbá azt is bemutatja, hogy a kutatás terepein milyen mintázatai és funkciói vannak a közmunka hasznosításának. Célunk, hogy ezen túlmenően rávilágítsunk egy másik fontos szempontra is: mégpedig arra, hogy a közmunka intézménye az elmúlt években hogyan konszolidálódott a helyi körülmények között, illetve a közmunkát kiegészítő egyéb programok, mint például a Start közmunkaprogram, amely értékteremtő munkát vár el – és a fenntarthatóság és piacképesség irányába mozdíthatja el a helyi tervezést (Koltai–Kulinyi 2013, Velkey 2014) –, milyen módon járultak hozzá ehhez a konszolidációhoz.

Konszolidáció alatt elsősorban annak az új rendszernek a kiépülését értjük, amelyben szinte teljesen elfogadottá vált, hogy a segély egy illegitim eszköz, és helyébe a közmunka lép. Mindeközben az önkormányzatok szociális célokra fordítható normatív forrásai fokozatosan és egyre nagyobb mértékben csökkennek, ezzel is tovább növelve a közmunka